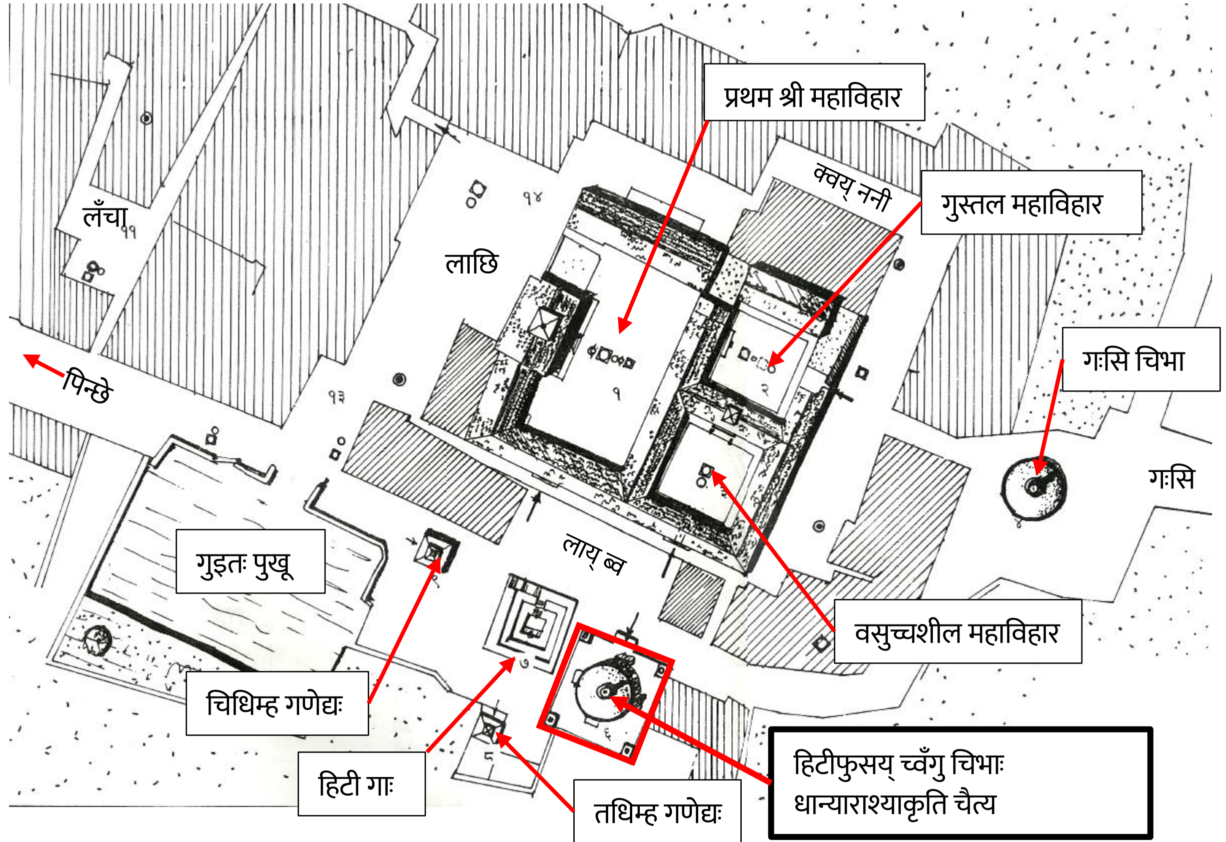
गुइतःया तग्वः चिभाः

यल देय् या पूर्वरिखे सिथय् लाःगु ऐतिहासिक महत्त्वं जाया च्वँगु प्राचीन थाय् गुइतः त्वाः खः । थुगु त्वालय् प्रथम श्री महाविहार, वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार नाँया स्वँगू मूल बहिःत छथासं दया थःथःगु हे संघ ब्यवस्था दया च्वँगु लगायत अनेक विशेषतां जाःया च्वँगु दु । संक्षिप्तं थुपिं विशेषतात थुकथं दु ।

१. **धँल्याः हिटी व गुइतः अजी -** गुँला पर्वया अवसरय् बहिःद्यः ब्वयेगु परम्परानुसार थन त्वालय् धँल्याः हिटी व गुइतः अजीया प्रतिमा ब्वया तइगु दु । गुकि यात आपालं श्रद्धालुपिन्सं भाद्र कृष्ण प्रतिपदा कुन्हु थन वया दर्शन व पूजन यायेगु याना वया च्वँगु।
२. **तुलाँ पौ -** दीपंकर तथागत प्रमुख भिक्षुसंध विज्याका सर्वानन्द जुजुं दीपावती नगरय् सम्यक् दान पञ्चदान न्यायेकुगु खँ दुथ्याना च्वँगु सर्वानन्द नृप जातक बाखँ चित्रित ३६ फिट हाकःगु तुलाँ ब्वयेगु प्रथा दयाच्वँगु ।
३. **पञ्चदान पर्व -** पञ्चाष्टमीया दिनस पञ्चदान न्यायेका हनेगु परम्परा दकले न्हापां शुभारम्भ जूगु थाय् या रूपय् प्रसिद्धगु।
४. **गुंगु अंक लिसे संयोग -** थुगु त्वाः गुंगु तला दुगु देगः, गुधाः हिटी, गुंग तुं आदि गुंगु अंक मिलय् याना धर्मकिर्ति त निस्वना तःगुलिं 'गुसतल' धका नामाकरण जुया च्वँगु ।
५. **बुद्ध मूर्ति -** नेपाःया बहा बहिःस स्थापना याना तःगु क्वापाःद्य, गन्धुरीदेवताया मूर्ति त मध्ये दक्वसिवे तःधिकःगु बुद्ध मूर्ति निस्वना तःगु ।
६. **सर्वप्राचीन अभिलेख -** यल देशय् दुगु बहाः बहिः दया च्वँगु अभिलेख मध्ये दक्वसिवे पुलाँगु शिलाभिलेख[i] दुगु बहिः प्रथम श्री महाविहार जुया थुगु बहिः ऐतिहासिक प्रमाणया आधारय् हालया लागि सर्वप्राचीन बहिः जुया च्वँगु दु । (राजवंशी, २०७२, पेज - ७४)

थुजाःगु हे अनेक विशेषतां जाया च्वँगु थुगु त्वालय् निस्वना तःगु थी थी धर्मकिर्ति त मध्ये वसुच्चशील महाविहारया चुलंचु च्वँगु तःगो चिभाः (धान्याराश्याकृति चैत्य - हिटी फुसेच्वँगु चिभाः) व गुस्तल महाविहारया चुलंचु च्वँगु तग्वः चिभा (वेदिकोपरिस्वयम्भू चैत्य - गःसि चिभाः) नं खः (शाक्य, २०५० पेज ४८) । थुपिं मध्यय् चैत्यया छत्वाःचा परिचय सहित हिटीफुसय् च्वँगु चैत्यया ऐतिहासिक सांस्कृतिक महत्त्व व वास्तुकलाया म्हसिका थन न्ह्यथनागु दु ।

चित्र १ - गुइतः त्वाःया नक्सा

चित्र - २ गुइतःया हितिफुसय् च्वँगु तग्वः चिभाः - धान्याराश्याकृति चैत्य

स्तुप - चैत्य - चिभाः

बौद्ध वास्तुकला धायेबले प्रमुखतः विहार व स्तुप वा चैत्य न्ह्योने वइ। विहार बुद्ध सहित भिक्षुसंघ च्वनेत दयेका तइगु आवास खः थेँ स्तुप व चैत्य बुद्ध व बुद्धज्ञानया प्रतिक स्वरूप पूजा, ध्यान व प्रशिक्षणया लागि निर्माण याइगु वास्तुकला खः गुकि विहारय् थेँ दुने वना निवास यायेगु याइ मखु। स्तुप व चैत्य दयेकेगु परम्परा बुद्ध सिवे यक्व न्हापां निसें हे दुगु खः। बुद्धकालय् बुद्धया अस्थिधातु गर्भय् तया शारीरिक चैत्य, परिभोग याःगु वस्तु गर्भय् तया पारिभोगिक चैत्य, लोकय् पुण्य अभिवृद्धि हेतु तया श्रद्धालु पिन्स पवित्र उद्देश्य तया उद्देश्य चैत्य, व धर्म संग्रहयाःथाय्, संयायन याःथाय्, अमूल्य धर्मस्कन्ध गर्भय् तया धर्म चैत्य दयेकल। नेपालय् हाल स्तुप, चैत्य व चिभाः पर्यायवाची कथं छ्यलेगु याः। यद्यापि थुपिं निगू खँग्वःया छुँ भेद दु।

स्तुप - स्तुप इतिहास कालक्रमानुसार थी थी अर्थ दु। उकि मध्यय् अस्थिधातु तया चा व लोह दोँमुना दयेकिगु द्वँ यात बुद्धकालय् थुवे धाइगु खः। उथेहे जाःगु द्वँयात नेपालय् थुर धका धयावयाच्वँगु दु। थ्व थुवे यात संस्कृतं स्तुप धाइगु खः। नेपालय् यलया प्यँग थुर वाहेक द्वक्व थजागु वास्तुकलायात चैत्य हे धका सम्वोधन याना वया च्वँगु दु। स्वयम्भू महाचैत्ययात स्तुप धका सम्बोधन गनंयाना तःगु मदु। अंग्रेज लेखकपिन्स जक स्तुपा धका प्रयोगय् हःगु खः। उकिं नेपाःया सन्दर्भय् यलया प्यँग थुर जक स्तुप खः।

चैत्य - चैत्यया अर्थ दुवाला स्वयवले पं हेमराजं (२०५०) स्वथी कथं न्ह्यवया तःगु दु।

क. 'चित्त चैतन्य चैत्य' - स्वयम्भू पुराणस दुथ्याना च्वँगु शाक्यमुनि बुद्धं श्री स्वयम्भू महाचैत्य दर्शन याः विज्यावले याःगु स्तुति वाक्यस चैत्ययात 'नैराकारं निरञ्जनं गगनवदनिशं चित्त चैतन्य चैत्यं' अर्थात् आकाश समान जुया छुँ आलम्वनलिसे लिप्त मजुगु प्रभाश्वरथेँ सर्वदा प्रकाशमान जुयाच्वँगु सदाकालं जागृतगु चैतन्य स्वरूप चित्त हे चैत्य खः धका परिभाषित याना तःगु दु।

ख. 'चिताया वस्तु' - बुद्ध बोधिसत्त्वपिनिगु शरीरयात विधिवत् आदहनोत्सव अग्नि संस्कारयाना ल्यँदैगु अस्थिधातु अर्थात् चित्तिवस्तुयात नं चैत्य धाई। थुजागु चित्तिवस्तु संग्रहयाना अनुयायी पिन्स भविष्यपर्यन्त वसपोलपिनिगु गुण लुमंका गौरव तयेगु, धर्म संवेग उत्पन्न जुइकेया लागि स्थापना याइगु स्मारकयात नं चैत्य धका धाई।

ग. बुद्धया पुण्यकिर्तिया संग्रह - भगवान बुद्धंया गुलिनं पुण्य किर्ति दु, उगु सम्पूर्ण कुशलमूल संग्रहयात नं चैत्य धका धया तःगु जुल।

समग्रय् स्वयवले बुद्ध ज्ञानया प्रतिक कथं धर्म संवेग उत्पन्नयायेगु निमित्तया रूपय् प्यँगू संवेजनीय स्थल (बुद्ध जन्मस्थल, ज्ञान लाभ याःगु थाय्, धर्मचक्र प्रवर्तन याःगु थाय् व महापरिनिर्वाण जूगु थाय्) लगायत बुद्धगर्भ धारण याना च्वँपि दक्व प्राणिपिं मध्यय् नं विवेक बुद्धि बल्लापिं मनुष्य पिं च्वनिगु वासस्थानय् थाय् थासय् दयेका तइगु धर्मया चिं यात हे चैत्य धका थुइकेमा।

नेपाःयागु सन्दर्भय् नेपालमण्डलया बौद्ध संस्कृति स्वयम्भू धर्मधातुवागिश्वरया ज्ञानय् आधारित जूगु जुया नेपाया दक्वं चैत्य आदिबुद्ध धर्मकाय स्वरूपगु स्वयम्भू महाचैत्ययागु हे प्रतिलिपि कथं दयेका तइगु खः । उकिंजुया नेपाल मण्डलस दयेका तइगु दक्व चैत्यय् निम्नानुसार लक्षण प्रमाण दया च्वनी ।

१. नागह्रद स्वरूप नागो नं थिरेयाना तइ वा अन्य प्रतिक पाखे लः या प्रतिनिधित्व याना तइ ।

२. अनं च्वय् सहस्रदल पलेस्वा स्वरूप पद्मावली

३. पलेस्वाँ नं उत्पन्न जूगु ज्योतिरूपयात तोपुया तःगु चैत्य ग्वः ।

४. मिखा व उर्णा च्वया तःगु हर्मिका,

५. त्रयोदश भूमि तगिं, यष्ठिमूल व ज्योतिरूप स्वरूप उष्णीष चुडामणि सहितगु गजू

चिभाः - विभिन्न थाय् थासय् प्रतिष्ठापित जुया च्वँगु चैत्य चिभाःया स्थापना सम्वन्धी अभिलेखय् उल्लेख जुया च्वँगु खँग्वःत व उकिया विकासक्रमयात विचाःयाना स्वय् वले 'चिभाः' खँग्वःया ब्युत्पत्ति सम्वन्धी निगू कथंया धारणा कायेमाःगु खनेदु।

क. 'चैत्य विहार' - 'चिभाः' खँग्वः 'चैत्य विहार' धैगु संस्कृत खँग्वलं वःगु खः । थी थी प्राचीन मध्यकालीन शिलालेखय् 'चैत्य विहार', 'चैत्य वाहार', 'चितु वहार', 'चैते वाहार'[ii] धैगु खँ ग्वः छ्यलेगु याना च्वया च्वँगु दु। 'चैत्य' व 'विहार' थथे स्वाना छगू हे खँग्वः कथं छ्यलेगु याःगुया निगू कारण जुइफुगु अनुमान दु ।

१. चैत्य विहारया अभिन्न अङ्ग - प्राचीनकाय् चैत्य विहारया अभिन्न अङ्ग कथं दयेकिगु जुया चैत्य विहार खँग्वः नाप नापं प्रयोग जूगु अनुमान दु ।

२. विहारया आकृति कथं दयेका तःगु प्यकुँलाःगु संरचनाय् द्यःने दिका तःगु चैत्य - हानं शैली कथं विचायाना स्वयबले स्वयम्भू, खास्ति थेँ जाःगु चैत्यया गर्भगृह गुम्वज जक तग्वः जुइक दयेका तइगु यात अप्पोयाना चैत्य वा महाचैत्य जक धाइगु खःसा निगु तला, स्वँगु तला छेँ थेँ जाःगु चतुष्कोणाकार आधार तया उकि द्यःने तिनि चैत्यया ग्वः दिका तइगु शैली यात चिभाः धायेगु याःगु खनेदु । गुम्वजाकार स्तुपया क्वय् या आधार एक तले, वहुतले संरचना विहारया आकृति खः । थुकि लुखा, झ्याः, पौ, धलिं आदिया आकृति किया तःगु दै । थुकथं विहारया आकृतिया द्यःने स्वयम्भूया स्तुपाकार ग्वः दिका चैत्य व विहारया संयुक्त स्वरूप जुया च्वँगु जुया थुकियात चैत्य विहार धायेगु याःगु खः । थ्व हे शब्द अपभ्रँस जुया 'चि बाहाः' जुल । हानं 'चि बाहा' खँग्वः 'चिभाः' जुवंगु खः ।

ख. 'चैत्य भट्टारक' - चैत्यया प्रतिष्ठा सम्वन्धी विभिन्न थासय् दया च्वँगु शिलाभिलेखय् 'चैत्य भट्टारक'[iii], 'चैत्र भट्टारक'[iv], 'चैते भदाद'[v], 'चैत्र भण्ड'[vi] आदि प्रयोग जुया च्वँगु खनेदु । 'चैत्य भट्टारक' खँग्व हे अपभ्रँश जुया लिपा 'चिभाः' जुगु खः धैगु नं विज्ञ पिनिगु धापू दु ।

गुइतःया हिटिफुसय् च्वँगु तग्वः चिभाःयात चिभाः हे धायेगु चलन दु यद्यपि थ्व स्वयम्भू खास्ति चैत्यया पहःया खः। उकिं थ्व चिभाःया सन्दर्भय् क.२ कारण मिले मजू । क.१ वा ख. या कारण जक सम्भव दु ।

गुइतः तग्वः चिभाया भौतिक स्वरूपया वर्णन

वसुच्चशील महाविहार चिधँबहिःया पूर्वरिखे, बहिःलिं पिने गन्धुरीदेवताया चुलंचु यानाः दयेकातःगु तःगः चिबाहाः वास्तुकला व प्राचीन मूर्तिकलाया छगू महत्त्वपूर्ण उदाहरणया कथं धस्वाना च्वँगु दु । थुगु चैत्यया दक्षिणपाखे सत्तिक गाःहिटी दु उकिं थ्व चिभाः यात हितिफुसे च्वँगु चिभाः धका म्हसिके फु । अथेहे गुइतः पुखू, तधिकम्ह गणेद्यः, चिधिम्ह गणेद्यः, लाय् ब्वः आदि थुगु चिभाःया जवंखवंया महत्त्वपूर्ण वस्तुत खः । थुगु चैत्यया शैली कथं थुकियात धान्याराश्याकृति चैत्य धका उल्लेख याना तःगु दु (शाक्य हेमराज, २०५० पेज ४८)[vii] । थुगु तःगः चिभा मुक्कं गुंग चैत्यं युक्त जुया नवचैत्यया संयुक्त स्वरूप जुया च्वँगु दुः । गथे धासाः थुर थेँ आकार जुया च्वँगु तग्वगुः मूल चैत्य - १ ग, थुगु तग्वःगु चैत्यया अण्डभाग लिसे प्यपुना च्वँगु प्यँगु दिशाय् निर्माण याना तःगु पञ्चबुद्धया देगःया गजूया रूपय् फुसे निस्वनाः तःगु प्यँगः लिच्छिवि चैत्य[viii] (थुगु शैलीया चैत्ययात अशोक चैत्य धका नं म्हसिका वया च्वँगु दु) - ४ ग, व तग्वःगु चैत्यलिसे भचा तापाक्क प्यंगु कोणय् दयेकातःगु प्यँगः देगःचाया शीर्ष स्थानय् तया तःगु प्यँगः लिच्छिवि चैत्य - ४ ग याना मुक्कं गुंग चैत्यया कलापूर्ण संयोजन थुकि जुया च्वँगु दु। तग्वःगु चैत्य एवं मेगु देगःचात दक्वं १ फिट जाःगु फलय् दिका तःगु दु । चैत्यया थुगु फः चैत्य परिक्रमा यायेत गाक्क थाय् छिंका दयेका तःगु दु । चैत्य परिक्रमाया झ्वलय् माने चाहिकेत चैत्यया छचाखेरं ॐ मणिपद्मे हुँ या षडक्षरी मन्त्र लिखित माने नं तया तःगु दु । थुगु चैत्ययात क्वँ निसे च्वयेतक्क स्वया वनेवले थी थी तगिं तगिं याना थुगु चैत्य निर्माण जुया च्वँगु दु । थुपिं तगिं तयेगु वारे छसि कथं वर्णन थुकथं न्ह्यथना च्वना ।

६. **चिभाः फः -** मूल चिभाःया दक्वसिवे क्वय् या तगिं २ फित जाःगु वृताकारगु फः खः । थुगु वृताकार फःयात संस्कृत भाषं 'वेदिका' धकाः धाई। वेदिका नं नाःगोया द्यःने दिका तःगु थेँ याना दयेका तःगु दु । नाग धैगु लः या प्रतिक खः ।

७. **ग्वः (अण्ड)** - वेदिकाया च्वसँ पद्मावली स्वरूपं फ्यो व उकिया द्योने नाःगो दयेका उकिं च्वय् चिभाःया अर्धगोलाकार 'ग्वः' अर्थात् अण्ड (संस्कृत भाय्) दयेका तःगु दु । थुगु गुम्वज करिव १३ फिट जाः याना दयेका तःगु दु । थ्व गुम्वज बुद्धकाल व बुद्ध सिवे न्हापां निसे प्रचलनय् दुगु अस्थि वा अन्य वस्तु दुने तया लोहँ वा चा द्वँ मुंका दयेकिगु 'थुवे' या स्वरूप खः । 'अण्ड' या अर्थ 'बीज' खः । थुगु 'खेँ' स दुने द्वक्व संसार न्ह्यना च्वँगु दुसा थ्व 'खेँ' हे संसार नं खः । थुगु ग्वः यात विभिन्न बौद्ध साहित्यय् 'गर्भ', 'हिरण्य गर्भ', 'गर्भगृह' धका नं धया तःगु दु । थुकिया हे कारणं चैत्ययात 'धातु गर्भ' नै धायेगु याः ।[ix] थ्व कथं चिभाः या ग्वः संसार व निर्वाणया संयुक्त रूपया प्रतिक खः । उकिं ग्वः या गोलाकार पिण्ड संसार खः सा उकिया केन्द्र विन्दु 'तथागत-गर्भ', धर्मकाय, बोधिचित्त, आलय विज्ञान, बुद्ध गर्भ, सुगतगर्भ या प्रतिक खः । उकिं थुगु गर्भगृहयात चैत्य गर्भ धका नं धाई। थुगु ग्वः दिका तःगु फ्यो व नागो बाँलुगु तगिं पद्मावली अर्थात् पलेहःया प्रतिक खः । पलेहःया अर्थ,

अलिप्तता वा पवित्रता खः । पलेहःया द्यःने दिका तःगुया अर्थ - सुविशुद्धगु, सम्पूर्ण क्लेशपाखें अलग्ग जुया च्वँगु अमूल्य महारत्न जुयाच्वँगु सारतत्त्व सुरक्षित जुयाच्वँगु धैगु खः (शाक्य २०५०, पेज २८) । माध्यमिक दृष्टि स्वयेवले शून्यता ज्ञान कथं संसार व निर्वाणय् छुँ भेद खनि मखु । थुजागु हे सुविशुद्ध धर्मधातु ज्ञानकाय धर्मकाय स्वरूपगु चैतन्यया प्रतिक स्वरूप चैत्यया ग्वः दयेकातःगु खः । (Snodgrass, 1992)

८. **'चकूः' वा 'हर्मिका'** - गुम्वजया द्यःने निगः मिखा व उर्णा च्वयातःगु वर्गाकारगु चकूः (संस्कृत भाषं 'हर्मिका' धका धाई, गनं थुकियात 'गला' धका नं धाई) दयेका तःगु दु । प्राचीन अशोककालीन स्तुपस अण्डया द्यःने यःसि पिहाँ वया च्वनिगु व उकियात छचाखेरं वालंचिना (Fence) तइगु कथंया संरचना दयेकिगु खः । थ्वहे संरचना लिपा विकासक्रम लिसे थुकथं वर्गाकार संरचना दयकेगु यात । नेपालमण्डलय् दुगु मेमेगु चैत्यय् नं हर्मिकाया शैली सादा कथं जक दयेका उकि मिखा व उर्णा च्वया तइ । बुद्धकालया शब्द हम्मीय[x], हर्म्य अर्थात धिरेयानातःगु थाय् धैगु शब्दं हे संस्कृत भाषय् हर्मिका जू वःगु खः । चैत्यया विकासक्रमया इवलय् थुकियात थी थी कथंया प्रतिक स्वरूप दयेकेगु यात । उकि मध्ये हर्मिका बोधिमण्डप अर्थात् बोधिज्ञान लाभ याना विज्याःगु आसन गुगु स्थानं ज्ञानया ज्योति दक्व दिशाय् नं प्रसारित जुल । थ्वहे कारणं हर्मिकाया द्योने बुद्ध भूमि बोधिसत्त्व भूमि रूपी झिन्स्वतगिं दिका तःगु जुल । अथेहे प्यँगु दिशाय् मिखा च्वयेगु प्रचलन नेपाया मौलिक परम्परा कथं नेपालय् न्ह्यात। हर्मिकास च्वया तइगु मिखा बुद्धया मिखा खः गुकियात 'वज्रदृष्टि' धका धाई (Gutschow, 1997)। थुपिं प्यँगू दिशाय् च्वया तइगु मिखा वैरोचन बुद्धया संस्मरणकथं बुद्धया ज्ञानचक्षुं सर्वत्र भुवनय् सुदृष्टिं स्वयाच्वँगु धैगु अर्थ जुल ।

निगः मिखाया दथुइ जवं तुइकातःगु सँ अर्थात् 'उर्णा' च्वयातःगु दु । भगवान बुद्धया स्वीनिता महापुरूषलक्षण मध्ये कपालय् दइगु 'उर्णा' छगू नं खः । ललितविस्तर ग्रन्थय् उल्लेख जू कथं थुगु उर्णां रश्मी पिहावया मारचक्रयात नष्टयागु प्रसँग कथं थुगु उर्णा बुद्धया उगु मारजित रश्मीया प्रतिक नं खः । थुकियात तिलकरश्मी व गभस्तिमाला धका नं धाइ ।

९. **त्रयोदश भूमि तगिं**[xi] - हर्मिकाया द्यःने नं नाःगो, फ्यो आदि तया उकिया द्यःने त्रयोदश भूमीया प्रतिक कथं वर्गाकारगु झिन्स्वँगू तगिं दयेका द्यतनातःगु दु । प्रत्येक तगिं क्वय् या सिवे च्वय् या भचा भचा चिधँ याना दयेका तःगुलिं थुगु भाग त्वाथः थे जुया गजू थेँ आकार जुया च्वामुया वनाच्वँगु दु । गुइतःया निगोलं चैत्यया त्रयोदश भूमि खास्ति चैत्यया पहः वयेक वर्गाकार याना दयेका तःगु दु । उकि थेँ हे हलःपौ रहित जुया च्वँगु दु।[xii] नेपालमण्डलय् प्रतिष्ठापित चैत्यस थी थी कथं थुपिं भूमि तया दयेकिगु परम्परा दु । न्यागू, न्हेगू, झिन्छगू, झिन्स्वँगू तगिंयाना दयेका तइगु मध्ये गुइतःया थुगु चिभाः झिन्स्वँगू तगिंयाना दयेकातःगु जुया थुकियात वर्गीकरण कथं वज्रयानभूमि चैत्य धका धाइगु जुल ।(शाक्य, २०५० - पेज १४, Gutschow 1997 pg 23)[xiii] योगदर्शन अभ्यासय् छसिंकथं पारजुया वनाच्वँगु जुया थुकियात धर्मपारङ्गतभूमि धका नं धाइ । थुकिइं नियमानुसार मार्गफलय् क्रमशः प्रतिष्ठित जुजुं वना बुद्धत्त्व प्राप्त यायेगु महाअनुक्रम क्यना च्वँगु खः गुकियात बुद्धयान धका धाई । थुपिं मध्यय् क्वँ निसें न्यागू तगिं तक्कयात श्रावक भूमि खः, अनं च्वय् गुंगुगु तगिं तक्क

प्रत्येकभूमि खः, अनं च्वय् झिगूगु तगिं तक्क महायानभूमि खः सा अनं च्वय् झिन्स्वँगुगु तगिं वज्रयानभूमि खः ।

१०. **अम्वसाहाः** - त्रयोदश भूमि तगिंया च्वसं छगः पादशीला तया उकिया द्यःने क्यरावाय्मो तया तःगु दु । थुगु बाय्म्वः अम्वः माः चिना दयेका तःगु थैँ आकृति ज्याना दयेकातइगु जुया थुकियात अम्वसाहाः वा अम्बः वा संस्कृतं आमलक धका धाई । थुगु आकृति हिन्दु वा बौद्ध देगः न्ह्याग्गुलि नं गजूया क्वसँ दयेका तई । उलिजक मखु परम्परागत बुट्टा कियातःगु थाँ स्वल धासां नं थजाःगु अम्वसाहाःया आकृति तयातःगु खने दै । प्राचीनकालय् अशोक स्तम्भया छ्योः (capital) या छगू भागया रूपय् दयेकेगु चलन जूगु खः । नेपाःलय् नं शुरूशुरूया लिच्छिवि चैत्य (अशोक चैत्य) य् गजूलिइ थथे अम्वःसाहा तयेगु चलन मदु वरू चैत्यया क्वय् पाखेया भागय् कियातइगु थाँया आकृतिइ थाँया छ्योया रूपय् अम्वसाहा प्रयोग जुया च्वँगु दु (उदाहरणः आल्को हिटीया अशोक चैत्य, Gutschow 1997 pg 144)। विकासक्रमया इवलय् लिपा लिच्छिवि चैत्यय् व वयाँ लिपाया चैत्यय् थुगु अम्वसाहाः चिभाः वास्तुशैलीया अनिवार्य लक्षण कथंहे त्रयोदश भूमि तगिंया च्वसँ तयेगु याना वयाच्वँगु दु । अम्वःसाहाया थुगु आकृति बुद्धत्त्वया तेजं थिना च्वँगु सूर्यया प्रतिक कथं तइगु खः । नेपाःया चैत्य सम्वन्धी हस्तलिखित ग्रन्थय् थुगु अम्वसाहा अथवा केरावायेम्वः यात आष्फानकविशुद्धी धका संज्ञा विया तःगु दु (Gutschow, 1997 pg 23) । भगवान बुद्धं खुदँतक याना विज्याःगु दुष्करचर्याया क्रमय् आष्फानक योग याना विज्याःगु खः । उकिं दुष्करचर्यां पाखें पुला वना प्राप्त जूगू बोधिज्ञानया प्रतिक कथं थुकियात आष्फानकविशुद्धी धाःगु खः ।

११. यःसि (यष्ठिका) - अम्वसाहाःया च्वसँ सिंयागु थाँ थे जाःगु आकृति थहाँ वयाच्वँगु दु । गुकिया 'यःसि', 'यष्ठि', 'यष्ठिका', 'यूप', 'यष्ठिमूल' आदि विभिन्न खँग्वलं म्हसिकावयाच्वँगु दु । थुगु यःसिं चैत्यया जगं निसेँ थहाँ वया च्वँगु खः । स्वयम्भू, खास्ति, गुइतः, पिम्वाहा, दौवहा, यट्खावाहा, सिंहवाहा, चिलंच्ववाहा (किपू) या चिभालय् आतक्क सिंयागु हे यःसि तया तःगु दु । चैत्यया यःसिया थी थी कथं प्रतिकात्मक अर्थ ज्याना तःगु दु ।

क. बोधि वृक्ष - साँची स्तुपथें जाःगु अशोककालीन स्तुपय् स्वचा ग्वःलागु चक्रावली तया चिभाः ग्वःया द्यःने सिमा बुया वया च्वँगु कथं दयेकिगु खः । अथेहे भारतया अमरावती स्तुपय् किया तःगु लोहबुट्टाय् झन् स्पष्ट जुइक सिमाया हे आकृति किया तःगु दु । थुकि यात बोधिमण्डप (हर्मिका) स बुयावयाच्वँगु बोधिवृक्ष कथं कयातःगु दु ।

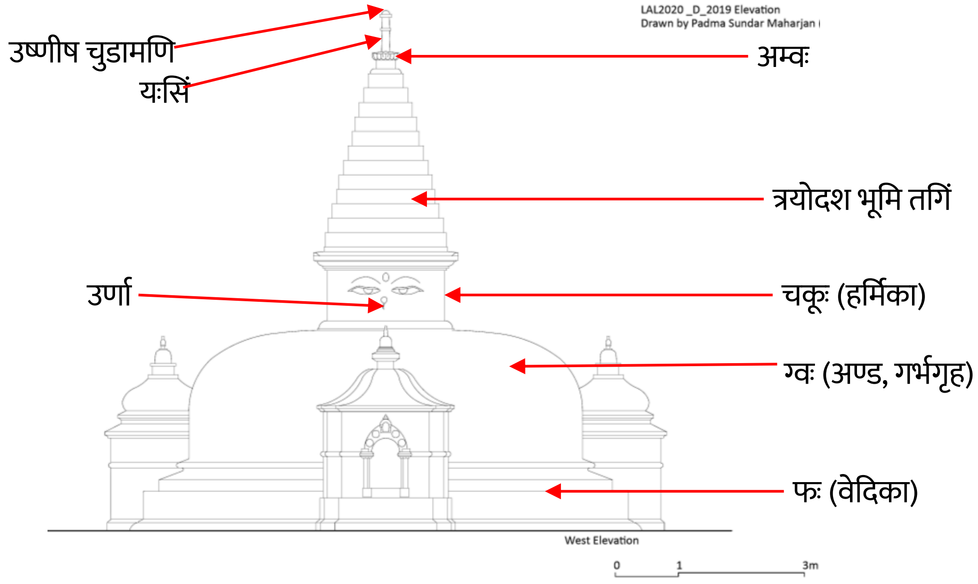
ख. सुविशुद्धधर्मधातु ज्ञानया प्रतिमूर्ति वैरोचन - पञ्चबुद्धात्मक चैत्यया अवधारणा कथं प्यम्ह बुद्ध प्यँगू दिशाय् विराजमानयाका तइगु खःथैँ वैरोचन तथागत मध्यस्थानय् विज्याइम्ह खः । थुगु यःसि सुविशुद्धधर्मधातु ज्ञानया प्रतिमूर्ति वैरोचन तथागतया प्रतिकया रूपय् कयाः तःगु दु ।

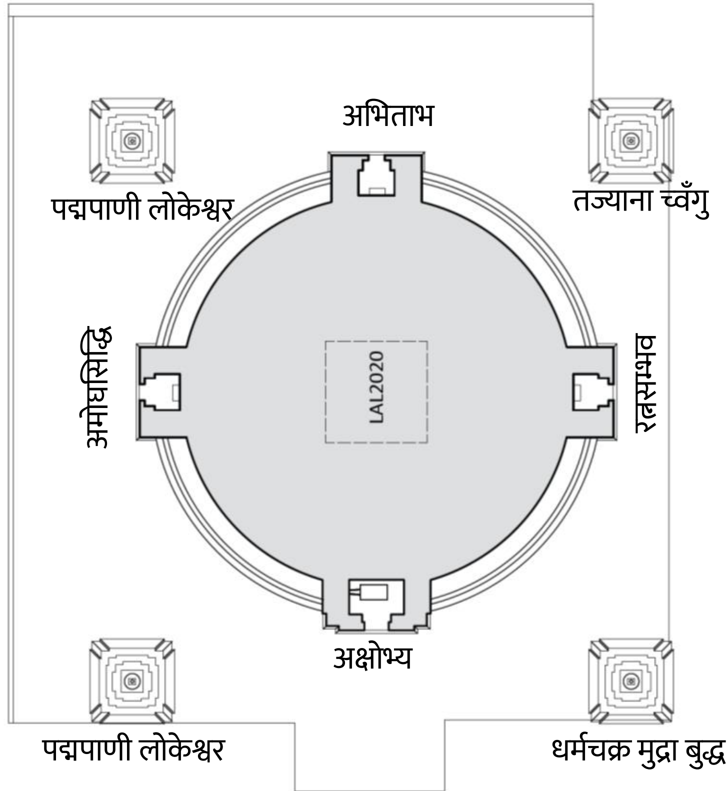
१२. उष्णीषचुडामणी - यःसिया च्वकाय् अर्धगोलाकार ज्याना सर्वबुद्धमहामुकुट उष्णीषचुडामणिया रूपय् ग्वारा छगः दयेका तःगु दु । थ्व हिरा रत्नया प्रतिक खः । वर्माया सर्वप्रसिद्ध स्वेदगों प्यागोडाया शीर्ष स्थानय् ला ७६ क्यारेटया हिरा असली हिरा हे तया तःगु दु । थ्व मणियात उच्चकोटिगु दर्शनज्ञानया अनुत्तर बोधिरत्न धका

संज्ञा विया तःगु दु। चैत्य सम्वन्धी हस्तलिखित थ्यासफूस त्रयोदश भूमि तगिं निसें उष्णीषचुडामणितक्कया समग्र विषयवस्तुयात 'शून्यताविशुद्धि उष्णीषचक्र अनुत्तरसम्येकसम्बोधि भूमि' धैगु संज्ञा विया तल । थ्व अर्थय् चैत्यया थुलि ब्व पृथग्जन जुयाच्वँपि सत्त्वपिंस बोसिसत्त्व संवर धारणयाये धुंका निसें सम्येकसम्बुद्धत्त्व प्राप्त जुइबले तक्कया मार्ग महाक्रम क्यना च्वँगु खः ।

१३. छत्र - चिभाःया यःसि व उष्णीषचुडामणिया तोपुइक सुवर्णछत्रं कुइकातःगु दु। सम्पूर्ण सम्येकसम्बुद्धत्त्व प्राप्त यायेगु मार्गक्रम ज्ञानयात उच्च आदरसत्कार यासे मणिरत्न जडेयाना तःगु भाव दुगु बुट्टा किया तःगु सुवर्ण छत्रं कुयेका श्रीशोभायमान जुइका तःगु जुल । सद्धर्मपुण्डरिक, ललितविस्तर, महाकर्मविभङ्ग, महावस्तु आदि ग्रन्थय् चैत्यस छत्र छायेगु पुण्य चक्रवर्ति जुइगु, सुगति प्राप्त जुइगु, निर्माण तक लाभ जुइगु खँ उल्लेख जुया च्वँगु कथं चैत्यस छत्रं कुइकिगु परम्परा न्ह्याना च्वँगु खः । थुगु छत्रया चैत्यया अभिन्न अंग मजुसे दातापाखे चढेयाःथाय् जक दइगु खः । गुइतःया हे गःसि चिभालय् थुजागु छत्र मदु ।

छत्रया च्वय् च्वामुगु गजू छुना तःगु दु। छत्रया द्यःने हानं छगू अम्वसाहाः दयेका उकि द्यःने कलस व उकि द्यःने च्वामुसे च्वँगु मणिरत्नया आकृति दयेका तःगु दु। गजूया थुगु भाग हिन्दु वा बौद्ध न्ह्याग्गुनं देगलय् दइगु कथंहे खः । थुकि दुगु पूर्णकलशया अर्थ ज्ञानया पूर्णता खः । उकि द्यःने दुगु मणिया अर्थ शून्यता ज्ञानयात महारत्नया पद वियातःगु खः । सम्पूर्ण चैत्यया संक्षिप्त रूप थ्व धर्मकाय स्वरूप रत्न जुइगु जुया चैत्ययात चैत्यरत्न धका नं सम्बोधन यायेगु याः ।

चिभाःस प्रतिस्थापित मूर्ति व अन्य कलाकृतिया वर्णन

थुगु चैत्यय् नं अन्य चिभालय् थेँ तुं पञ्चबुद्ध मध्ये प्यम्हबुद्धपिनिगु मूर्ति प्यकुने स्थापना याना तःगु दु। पूर्वय् अभिताभ, दक्षिणय् रत्नसम्भव, पश्चिमय् अक्षोभ्य व उत्तरय् अमोघसिद्धि निस्वनाः तःगु दु। अद्भूत रूपं थ्व चैत्यय् अक्षोभ्य बुद्ध व अभिताभ बुद्धया दिशा हिइका तया तःगु दु। थथे अक्षोभ्य बुद्ध पश्चिम दिशाय् व अभिताभ बुद्ध पूर्व दिशाय् तःगुया कारणया विषयय् विभिन्न विद्वान् पिनिगु फरक फरक धापू दु।[xiv] अर्थ पूर्ण रूपं थुकथं

दिशा हिला तःगु खः वा अन्जानवस थथे जूवंगु खः वा अन्य कारणं खः - थ्व विषयस स्पष्ट कारण लुइकेया लागि थप अन्वेषण यायेगु बाकि हे दनि । पूर्व स्वकेमाम्ह अक्षोभ्य तथागत पश्चिम स्वका तःगु वसुच्चशील महाविहारया मूल गन्धुरीदेवता अक्षोभ्य चुलंचु याना दयेका तःगु अनुमान यायेफु व अक्षोभ्यया देगः यात प्रमुख धका क्यनेथे थुम्ह अक्षोभ्यया द्यःप्वाः च्वय् पञ्चबुद्ध अंकितगु लोहँया तोलं नं तयातःगु दु । थ्व वाहेक चैत्या प्यकुने प्यँगः देगःचा दयेका थी थी बुद्ध बोधिसत्त्वपिं निस्वना तल । इसान कोण (उत्तर - पूर्व) य् पद्मपाणी लोकेश्वर, आग्नेय कोण (दक्षिण-पूर्व) य् च्वँगु मूर्ति तज्ज्यागुलिं स्पष्ट मजू, नैऋत्य कोण (दक्षिण-पश्चिम) य् धर्मचक्र मुद्रा बुद्ध, वायब्य कोण (उत्तर - पश्चिम) य् पद्मपाणी लोकेश्वर निस्वना तःगु दु ।

गुइतःया बहिःविहार लिसे सम्वन्ध

गुइतःया वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार निगूलिं बहीया मूल गन्धकुटीया चुलँचु मिलेयाना छगो छगो तग्वःगु चैत्यत निर्माण याना तःगु दु । थनया स्वँगू बहिःविहारया संरचना स्वयेबले न्हापा वर्गाकारया छगू हे जक बही निर्माण जूगु खनेदु । कालान्तरय् थुगु बही निगू भागय् विभाजन जुगु व थुकि मध्यय् निगूगु ब्व नं निगू विहारया रूपय् विभाजन जूगु स्पष्ट जू । थथे विभाजन जुइ न्ह्यो थनयागु विहारयागु विहारया स्वरूपया अनुमान प्रमाण कथं विचाःयायेबले थुगु विहार चक्कंगु चुक दया तःधिकः जुइक दयेकातःगु कास्यमूर्ति सहितया तज्जागु देगः दुगु गुसतल नामं प्रख्यातगु विहाःर जुया च्वँगु खः । विभाजनं लिपा लिपांगु कालय् निर्माण जुइधुँका बच्छि विहारया ब्वयात प्रथम श्री महाविहार[xv] धका प्रचलित जुगु खःसा ल्यँदिनिगु बच्छि ब्वया पश्चिमपाखेया ब्वय् निर्माण जूगु विहारया नाँ गुस्तल महाविहार व पूर्वपाखे निर्माण जूगु विहारया नाँ वसुच्चशील महाविहार[xvi] या नामं प्रचलित जुल। थुकथंया विहारया विभाजन गुवले जुल धका अनुमान जक याये फइ, तथ्य प्रमाण लुइके मफुनि । ने.सं. ३९९ या तधँ बहिःया मू देगः दुने भविष्यब्याकरण मुद्रा बुद्धया पादपीठया अभिलेखय् तक्क हाल धया वयाच्वँगु प्रथम श्री महाविहार नाँ प्रचलनय् मवनिगु सिदु । थुगु अभिलेखय् 'तत्र प्राच्यां दिशि गुसतलो नामरम्यो विहार ...' धका उल्लेख जुया च्वँगु दु (वज्राचार्य, २०५६ - पेज ६१) । हिटी फुसेच्वँगु चिभाः व गःसि चिभा निग्वलं लिपा निर्माण जूगु निगू विहारया चूलँचु निर्माण जुया च्वँगु जुया थुपि चिभाः त गुस्तल महाविहार व वसुच्चशील महाविहार निमार्ण जूवले हे वा थुपिं विहार त निर्माणं लिपा निर्माण जूगु स्पष्ट जुइ ।

थुगु धान्याराश्याकृति चैत्य (हिटी फुसे च्वँगु चैत्य) वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार निगुलिं बहीया संघ दुजः पिनि देगुद्यः (कुलदेवता) या रूपय् मानय् याना देपुजा कुन्हु कुलपूजादि कर्मकाण्ड न्ह्यानावया च्वँगु दु।[xvii] थुकिं नं थ्व चिभाःया वसुच्चशील महाविहार व गुस्तल महाविहार लिसे क्वात्तुक्क सम्वन्ध दु धैगु स्पष्ट जू।

इतिहास व प्राचीनता

थुगु चैत्य गुवले निर्माण जुल धैगु विषय अभिलेख प्रमाणया अभावया कारणं तिथि मिति क्वःछिइ मफु । अथे नं थ्व चैत्यस स्थापना याना तःगु मूर्तिकलाया शैली, लोहँया जात आदि व थ्व हे शैलीं निर्माण जुया च्वँगु गःसि चिभाःस दया च्वँगु अभिलेख पाठ पाखें निम्नानुसार छुमां कायेफु ।

१. **तःगो चिभा दयेकेगु परम्परा -** नेपाःया बौद्ध वास्तुकला इतिहासय् तग्वः चिभा देयेकेदु परम्परा प्राचीन कालय् आपालं दुगु व मल्लकालया उत्तरार्द्धय् थुजागु चिभाः दयेकेगु परम्परा म्हो जुयावंगु खने दु । स्वयम्भू महाचैत्य, खास्ति चैत्य व चावहीया धन्दूँ चैत्य लिच्छिविकालय् हे निर्माण जूगु खँ स्पष्ट जूसां लिच्छिवि अभिलेखे गनं नं थुपिं चैत्य तयेगु उल्लेख खनेमदु । केवल विहारया नाँ जक उल्लेख जुया च्वँगु दु । इतिहासकार पिन्स थुकिया अर्थ थुकथं अनुमान याःगु दु । भारतया विहार निर्माण परम्पराय् विहार नापं तगो चैत्य दयेका चैत्ययात विहारया हे अभिन्न अंगया रूपय् काइगु खः । साँची स्तुप, नालन्दा महाविहारया संरचना आदि आपालं थुकिया उदाहरण त झिसं खंके फु । तिवारी (२००१ पेज ६५) या धापू कथं लिच्छिविकालय् उल्लेख जुया च्वँगु शिवदेव विहार धैगु खास्ति चैत्य हे खः व चाविहार धैगु आः या धन्दूँ चैत्य स्थान हे खः । गुइतःया विहारय् लुया वःगु ई.सं ५४० या लिच्छिवि अभिलेखं थन विहार निर्माणया गतिविधि लिच्छिविकालय् जुइधुकुगु खँ प्रमाणित जूगु अनुसार थुपिं तग्वः चैत्य त नं उवलेया विहार निर्माण परम्परानुसार उकथं हे विहारया अभिन्न अंग कथं लिच्छिविकालं निसें हे दया वया च्वँगु धैगु अनुमान याये फु ।

२. **प्रस्तर मूर्तिकला -** वसुच्चशील महाविहारया न्ह्योने च्वँगु थुगु चैत्यस प्रतिस्थापित पञ्चबुद्ध मूर्ति लिच्छिविकालया मखुसां चैत्यया नैऋत्य कोण (दक्षिण-पश्चिम कुँ) य् च्वँगु देगःचाय् स्थापना याना तःगु मूर्ति खुगूगु शताब्दीया लिच्छिविकालीन प्रस्तरकला खः । अथेहे छगूहे पहःलँ दयेका तःगु गुस्तल महाविहारया न्ह्योने च्वँगु 'गःसि चिभाः' या मूर्तित लिच्छिवि शैलीया दया च्वँगु दु । थ्व बाहेक थुगु चैत्यलिसे स्वाना च्वँगु च्यागः चैत्य नं शैली कथं लिच्छिवि कालया जुया च्वँगु दु । गुस्तल महाविहारया न्ह्योने दुगु गःसि चिभाःस दुगु ने.सं. ३६८ या अभिलेखं थुगु चिभाः थकुरी वंशकालय् हे निर्माण जुइ धुकुगु प्रमाण खः ।

ऐतिहासिक व साँस्कृतिक महत्त्वं जाःगु थुगु गुइतःया तग्वः चिभाः दर्शन पूजन परिक्रमा याना ज्ञान वृद्धि पुण्य वृद्धि यायेगु उत्तम पुण्यक्रिया खः । झी पूर्वाचार्यपिन्सं त्वता थकुगु थुजाःगु सम्पदा सम्वन्धी सिकेगु, सयेकेगु, अनुसन्धान यायेगु व थुकिया संरक्षण याना सद्धर्म चीरस्थायी याना तयेगु कुतः दक्व सकलपिं पाखें जुइमा । चिरं तिट्ठन्तु सद्धम्मो ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

राजवंशी शंकरमान, २०२८, *कान्तिपुर ओंबहालटोल ओंबहालबारीको शिलालेख,* प्राचीन नेपाल, पुरातत्व विभागको मुखपत्र, अंक १६, श्रावण २०२८ (July 16 1971), पुरातत्त्व विभाग, काठमाडौं http://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/ancientnepal/pdf/ancient_nepal_16_04.pdf

राजवंशी, श्याम सुन्दर, २०७२, *पाटन गुइतबहीको अप्रकाशित लिच्छविकालको अभिलेख,* अभिलेख वर्ष ३३ पूर्णाङ्क ३३, राष्ट्रिय अभिलेखालय

वज्राचार्य, हेराकाजी, २०५६, *गुइतःया बहिःविहार संघ - छगू अध्ययन,* दीपावती पुस्तकालय, गुइतः, यल ।

शाक्य हेमराज, २०५०, *चैत्य थःगु आत्मकथा - संक्षिप्त परिचय,* बेखाराज वज्राचार्य, वनवाहा, यल ।

Gutschow, Neils. 1997. *The Nepalese Caitya - 1500 years of Buddhist Votive Architecture in the Kathmandu Valley.* Lumbini International Research Institute.

Regmi, D.R., 1966. *Medieval Nepal Part IV*, author, Patna

Snodgrass, A. 1992. *The symbolism of Stupa,* Motilal Banrasidass, Delhi

Tiwari, S.R., 2001, *The Ancient Settlements of the Kathmandu Valley.* CNAS, TU.

Tucci Giuseppe, 1932. *Stupa: Art, Architecture and Symbolism,* Aditya Prashan Delhi.

---

[i] मूल देगः पुनःनिर्माणया इवलय् मूल गन्धुरी देवताया पादपीठया ल्यूलेया भागय् लुयावःगु लिच्छिविकालीन अभिलेखय् लिच्छिवि सम्वत ४६४ (अर्थात् ई.सं. ५४०) उल्लेख जुया च्वँगु दु ।

[ii] ने.सं. ७६० या काडमाडौं ओम्वहाल स्थित शिलालेख (राजवंशी, २०२८)

[iii] ने.सं. ७५७ या क्वावहालया अभिलेख (Regmi, 1966 pg 69)

[iv] ने.सं. ६५६ या सुवहाल अभिलेख (Regmi, 1966 pg 3)

[v] ने.सं. ६६६ या सुवहाल अभिलेख (Regmi, 1966 pg 6)

[vi] ने.सं. ७३९ या यनमुगल, पाटनया अभिलेख (Regmi, 1966 pg 55)

[vii] पं. अमृतानन्द वन्द्यजुं वेलायतया विद्वान् ब्रायन हडसनयात ने.सं. ९३५ स च्वयाः ब्युगु धर्मकोष संग्रहः स थी थी आकार प्रकारया आधारय् चैत्ययात ४४ थी कथं वर्गीकरण याइगु खँ उल्लेख जुगु दु ।

[viii] हाल थुपिं मध्ये निगः चैत्य खुया यंके धुंकुगुलिं न्हुगु चैत्य पुनर्स्थापन याना तःगु दु ।

[ix] थ्वहे शब्द अपभ्रंश जुया श्रीलंकाय् डागोवा धायेगु यात । अनलिं अंग्रेज तयेसं थुकियात प्यागोडा धायेगु यात ।

[x] *'...अनुजानामि, भिक्खवे, पञ्च लेणानि – विहारं, अड्ढयोगं, पासादं, हम्मियं, गुह''न्ति।'* - विनयपिटक > चूल्लवग्गोपाली > सेनासनक्खन्धकं २९४ - (अर्थ - न्याथी कथंया वासस्थान च्वनेत अनुमति विया च्वना - विहार, अध्ययोग, पासाद, हम्मिय व गुहा)

[xi] १) प्रमुदिता भूमि, २) विमला भूमि, ३) प्रभाकरी भूमि, ४) अर्च्चिष्मती भूमि, ५) सुदूर्जया भूमि, ६) अभिमूखी भूमि, ७) दुरंगमा भूमि, ८) अचला भूमि, ९) साधुमती भूमि, १०) धर्ममेघा भूमि, ११) समन्तप्रभा भूमि, १२) निरूपमा भूमि, १३) ज्ञानवर्तीवज्रभूमि

[xii] स्वयम्भू चैत्यया त्रयोदशभूमि वृताकारयाना दयेका तःगु खः सा हर्मिकाया च्वसँ पञ्चबुद्धया पञ्चकुल अंकित हर्मिका पत्र (हलःपौ) तयातःगु दु ।

[xiii] न्यागू तगिं दुगु यात श्रावकभूमिचैत्य, न्हेगू तगिं दुगु यात प्रत्येकभूमिचैत्य, झिन्छगू तगिं दुगु यात महायानभूमि चैत्य, झिन्स्वगू दुगुयात वज्रयानभूमि चैत्य धाई।

[xiv] वज्राचार्यं हेराकाजी (२०५६) या धापू कथं थुगु प्रकारका स्थापना स्वपूर्वया अवधारणा कथं याना तःगु खः । पूजादि कर्मकाण्डयाइबले बज्राचार्य पिन्सं थःगु न्ह्यःने लाःगु थापं याना तःगु दिशायात पूर्व मानय् याईगु खः । थ्वहे ल्याखं थुगु चैत्यया न्ह्यःने चुलंगु लागु वसुच्चशील महाविहारयात मूल अथवा पूर्वया दिशा माना याना थुकथं पूर्वाभिमुख जुइमाम्ह अक्षोभ्य बुद्ध पश्चिमाभिमुख याना तःगु खः । थुकथं धाये बले पूर्वदिशाया जवय् दक्षिण मानयेयाये माःगु तर थुगु चिभालय् दक्षिणाभिमुखम्ह रत्नसम्भव व उत्तराभिमुखम्ह अमोघसिद्धिया दिशा हिइका मतः। केवल अक्षोभ्य व अभिताभ बुद्धया जक दिशा हिइका तःगु खनेगु ।

मेगु धापू कथं थुगु चैत्यया निर्माण पञ्चबुद्धया सिद्धान्त बाँलाक्क स्थापित मजुनिवले निर्माण जुगु जुया थुकथं दिशा फरक जू वंगु खः ।

[xv] थुगु नाँ ने.सं. ७७८ निसेँ तिनि अभिलेखय् प्रयोग जूगु खः ।

[xvi] थुगु नाँ ने.सं. ८९८ निसेँ तिनि अभिलेखय् प्रयोग जूगु खः ।

[xvii] प्रथम श्री महाविहारय दुजः पिनि देगुद्यः लाछिया नासँद्य लिक्क दया च्वँगु दु ।